

מעלה בית-חורון הקדום - שרידים והצעת איתור

יואל אליצור

האוניברסיטה העברית בירושלים

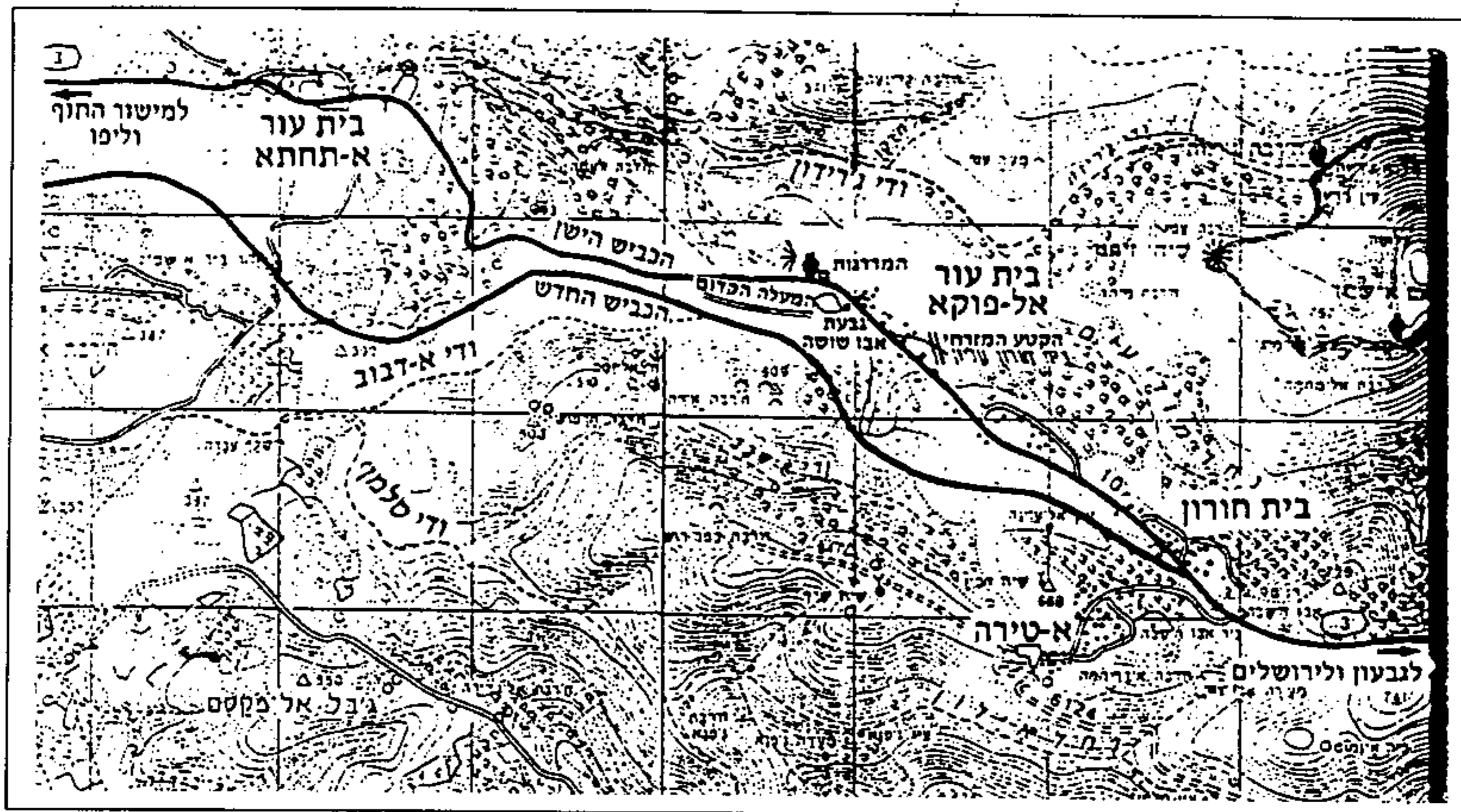
בית-חורון ומעלה בית-חורון

בית-חורון העליון והתחתון מזוהים כיום בבית עור אל-פוקא ובבית עור אל-תחתא שבמערב בנימין (מפה 1). זיהוי זה הוצע לראשונה בשנת 1801 על-ידי א"ד קלארק (Clarke, 1810), והתבסס היטב בשנת 1838, כאשר הצביעו רובינסון וסמית על ההתאמה הטובה של שני הכפרים הללו עם נתוני המקורות (Robinson & Smith, 1841, 62; SWP III, 1883, 17) ועיין עוד: Guérin 1868, 338-344 = גרן, תשמ"ב, 226-229). סקרים ארכיאולוגיים חיזקו את הזיהוי (פרס, 1951; מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג).¹

מיקומם הטופוגרפי של שני הכפרים מבהיר יפה את חשיבותו ההיסטורית של מעלה בית-חורון. בית עור אל-פוקא שוכנת בקצהו המערבי של אזור ההר, ואילו בית עור אל-תחתא, הרחוקה ממנה 2.5 ק"מ בלבד, שייכת לשפלה הפנימית. שתיהן יושבות על גבה של שלוחה, הנבדלת מן השלוחות המקבילות לה מצפון ומדרום בכך שהיא נמשכת ברציפות מבמת ההר עד השפלה. הפרש הגובה בין בית עור אל-פוקא ובין בית עור אל-תחתא הינו 210 מ'. במאה ה-19 תיארו כמה וכמה מחברים את המעלה התלול שבין שני הכפרים, ויש שציינו את העובדה, שבמקומות אחדים ניכרים בו שרידי חציבה ודירוג קדומים (ראה לדוגמה: Guérin, 1868, 346 = גרן, תשמ"ב, 231; Robinson & Smith, 1841, 59; Conder, n.d., 197). בשנת 1918 נחקרה דרך בית-חורון במפורט (Oelgarte, 1918) ולאחרונה נסקרה מחדש (רול, 1987, 3-122 והפניות שם, 128; רול, תשמ"ח).

1. רעיון מוזר העלו אורי מילשטיין ואריה עמית (מילשטיין ועמית, 1993, ושם הפניה לפרסום קודם): בית-חורון העליון והתחתון אינן בבית עור אלא דרומה יותר, בכדו ובאלקביכה (שהפרש הגבהים ביניהם 50 מ'; זהו "מעלה בית-חורון"!...). כך מגיעה נחלת אפרים עד מבואות ירושלים, ורוחבה של נחלת בנימין – 4-5 ק"מ. הפור נפל על שני הכפרים הללו ללא כל נתון מסייע ממשי תוך התעלמות ממרחקי המיל של האנומסטיקון לאוסביוס ומן השם "בית עור", שנשמר במרחק המתאים מירושלים, עם הנתונים הטופוגרפיים הייחודיים והממצא הארכיאולוגי ההולם. העובדה שהשערה זו התפרסמה ב"מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השלישי תשנ"ג-1993" (מילשטיין ועמית, 1993), הצריכה את מחבר שורות אלה להתייחס אליה כאן.

מפה 1: מעלה בית-חורון – מפת איתור; שים לב למיקומם של המדרגות ושל תוואי המעלה הקדום בבית עור אל-פוקא

רמז למדרגות שהיו בתקופה הרומית במעלה בית-חורון אפשר למצוא בלשון הברייתא שבתלמוד הבבלי (סנהדרין ל"ב, ע"ב): "וכן שני גמלים שהיו עולים במעלות בית-חורון" – "מעלות" ולא "מעלה" כבמקרא.

המדרגות החצובות בקצה הכפר

כיום מוכרת לרבים קבוצת מדרגות חצובות בסלע, הנחשבת לשריד של מעלה בית-חורון ההיסטורי. המדרגות מצויות סמוך לכביש הישן, בקצה בית-הקברות שבצפון-מערב הכפר בית עור אל-פוקא (נ"צ 16081438; איור 1). תיאורן התפרסם לראשונה על-ידי קלרמון-גאנו בעקבות מסעו ב-14 בספטמבר 1873 (Clermont-Ganneau, 1896), הן חזרו ונודעו שוב כעבור כמאה שנה (יצחקי, תשל"ה; Bar-Kochva, 1976), ומאמצע שנות השבעים הרבו מטיילים ותיירים לפקוד אותן. סביר להניח, שהמדרגות נחצבו בתקופה הרומית, ומקובל להשוותן למעלות רומיים אחרים שיש בהם מדרגות חצובות, כגון בעמק האלה ובמעלה עקרבים. יש מצביעים גם על הרוחב הצר יחסית של גרם מדרגות זה, המתאים לנתוני הברייתא ולתיאורו של יוסף בן-מתתיהו ב"מלחמת היהודים" (הקטע יידון להלן).

כשלעצמי, תהיתי זה מכבר על טיבו של שריד זה. המתבונן בתשומת לב רואה טור של שש מדרגות בתוך מדרון סלעי אחיד. המדרון שתחת המדרגות ממשיך באותו שיפוע בערך, אך אין בו מדרגות (חצובים בו תעלה ובור מים). רוחבו של גרם המדרגות אינו אחיד. המדרגה התחתונה צרה והמדרגות הולכות ומתרחבות כלפי מעלה. קצהו העליון של טור המדרגות מסתיים בחציבה אנכית בסלע, ואחריה חלקת שדה הנמוכה מפני הסלע. נראה שאין כאן תוואי סביר להמשך. המדרגות מצויות בקצה גבעת הכפר ולא בשטח הפתוח. האם לא ניתן לשער שזהו גרם מדרגות פרטי, שנחצב בכניסה לבית מגורים?

איור 1: המדרגות החצובות מצפון לבית עור אל-פוקא

תוואי הכביש הישן במבחן המקורות

לאמיתו של דבר, צריכה עיון השאלה, באיזו מידה מתאימים הדברים האמורים במקורות על מעלה בית-חורון למעלה המוכר לנו, שבין בית עור אל-פוקא ובין בית עור אל-תחתא. מעלה בית-חורון הצטיין בהיותו נקודה טופוגרפית-אסטרטגית קריטית. למקום זה התנקזו פעם אחר פעם מרדפים של ישראל אחרי אויביהם לאחר קרבות בבמת ההר של בנימין (יהושע י:א ואולי שמואל א ז:יא; שמואל א יד:לא; שמואל ב ה:כה. השווה: דברי הימים א יד:טז; מקבים א ז:45 ומקבילות). בשני מקרים השתמשו יהודים מעטים ובלתי מצוידים בנתונים המיוחדים של המקום כדי להכות באויב, שעלה עליהם פי כמה וכמה במספרו, בחימושו ובמיומנותו. המקרה הראשון – מלחמת יהודה המקבי בסירון בראשית המרד החשמונאי (שנת 166 לפני הספירה בערך): "ויגיע עד מעלה בית-חורון ויצא יהודה לקראתו במתי מעט... וכאשר כלה לדבר נפל עליהם פתאם וינגף סירון ומחנהו לפניו. וירדפוס במורד בית-חורון עד הבקעה ויפלו מהם כשמונה מאות איש והנשארים ברחו לארץ פלשתים (מקבים א טז:16-24; תרגום א' כהנא).

המקרה השני הוא מפלתו של קסטיוס גלוס, הנציב הרומי של סוריה, בשלבים הראשונים של המרד הגדול (66 לספירה). המקור – יוסף בן-מתתיהו ב"מלחמת היהודים" (ב יט 7, 547-550) – מאריך בתיאור הטופוגרפיה המיוחדת של המקום, שנוצלה בתושייה על-ידי המורדים: "... הוא [קסטיוס גלוס] הוביל את הצבא אל בית-חורון. היהודים לחצו [אותם] רק מעט באדמות הרחבות, אבל בהגיעם אל המצרים ואל המורד [נו"א: בהגיעם אל המורד מתחת

למצרים], חלק [מהיהודים] הקדימו [אותם] וסגרו עליהם את היציאה, בעוד האחרים דוחקים את האחרונים כלפי מטה אל הגיא [או: מדרון, חריץ, בקעה צרה], וכל ההמון הרב [של היהודים] התייצב מעל החלק הצר ["הצוואר"] של הדרך וכיסה את המערכות [הרומאיות] ב[מטר] חצים. סכנת חיל הרגלים, שלא יכלו לעזור לעצמם, הייתה פחותה משל הרוכבים. הללו לא יכלו לנוע בסדר במורד הדרך, כיוון שהיו מותקפים [במטר החצים], ולהסתער על האויבים היה בלתי אפשרי לפרשים. מהצד השני היו צוקים בולטים ומדרונות [והם] נשמדו בנפלים מן הדרך אליהם. לאיש מהם לא היה מקום לנוס אליו ולא יכולת לחשוב על התנגדות. מתוך חוסר אונים פנו לקינה וליללות יאוש. בו בזמן הדהדו כנגדם קולות העידוד והצעקות של היהודים צוהלים וגם מלאי חרון. כל הכוח הרומאי כמעט הושמד, יחד עם קסטיוס, לולא ירד הלילה, אשר בו נמלטו הרומאים אל בית-חורון, והיהודים, אשר כיתרו את כל [האזור] סביב, שמרו את היציאה²

תיאור זה מתאים ומקביל לברייתא שבבבלי סנהדרין ל"ב, ע"ב: "וכן שני גמלים שהיו עולים במעלות בית-חורון ופגעו זה בזה, אם עלו שניהן שניהן נופלין, בזה אחר זה שניהן עגלין".

אין לכחד כי ליוסף בן-מתתיהו הייתה נטייה מסוימת לדרמטיזציה של המאורעות, הבאה לידי ביטוי גם בהעצמה של הנתונים הטופוגרפיים. עם זאת, הוכח כבר לא פעם, שסיפור הדברים עצמם יחד עם תיאור הנופים והאתרים שהוא מגיש מעוגנים היטב במציאות. לקבלת תמונה מאוזנת במקרה זה כדאי להשוות את הדברים לתיאור ירושלים ב"מלחמת היהודים" (ה ד 1, 136-141). שתי המילים, המדגישות בקטע שלנו את עצמת הנוף במעלה בית-חורון $\phi\acute{\alpha}\rho\alpha\gamma\epsilon\iota$ "חריץ" "מדרון" "גיא" "נחל" ו- $\kappa\rho\eta\mu\nu\sigma\acute{\iota}\nu$ "צוקים" "סלעים זקופים" "פחתים" מצויות גם בתיאור הטופוגרפיה של ירושלים, ושם הן מלוות בלשון הפלגה, העולה על האמור כאן. בתחילת התיאור שם סיפר יוספוס, כי בקו המקיף את העיר היו חלקים שבהם $\acute{\alpha}\beta\acute{\alpha}\tau\omicron\iota\varsigma \phi\acute{\alpha}\rho\alpha\gamma\epsilon\iota$ - מדרונות בלתי ניתנים לגישה (שמחוני: "נקרות עמוקות אשר לא תעבור בהן רגל איש"). ובסוף התיאור כתב: "ומבחוץ, שני ההרים של העיר [=העיר העליונה והעיר התחתונה] היו מוקפים גיאות עמוקים [או: מדרונות גבוהים; $\beta\alpha\theta\acute{\epsilon}\iota\alpha\iota\varsigma \phi\acute{\alpha}\rho\alpha\gamma\epsilon\iota\iota$] ומפני המצוקים הזקופים מכל הרוחות ($\delta\iota\acute{\alpha} \tau\omicron\upsilon\varsigma \acute{\epsilon}\kappa\alpha\tau\acute{\epsilon}\rho\omega\theta\epsilon\nu \kappa\rho\eta\mu\nu\sigma\acute{\upsilon}\varsigma$) אין להתקרב [אל העיר] משום עבר".

הנוף של ירושלים מוכר לנו היטב. מסתבר אם כן, שגם במקרה של מעלה בית-חורון צריך לצפות למדרון תלול, מאותו הסוג המוכר בירידה מעיר דוד אל נחל קדרון או מהר ציון אל גיא בן-הינום.

מן המקורות נראה אפוא, שהיה במעלה בית-חורון קטע צר ("צוואר") שבצדו האחד מדרון תלול. מדרון זה הפך למלכודת מוות לחייליו, ובעיקר לפרשיו של קסטיוס בעת שנרדפו במורד הדרך וכשלו איש באחיו במהומה הגדולה של סוסים ואנשים, הנסים תחת מטר חצים ואויב מזנב. ניתן לשער, שאף בימי יהודה המקבי פעלו נתונים דומים. התלמוד מלמד, שאף בעתות שלום אין שני גמלים טעונים יכולים לעבור יחד בקטע זה ו"אם עלו שניהם - שניהם נופלים".

השאלה הנשאלת היא היכן ניתן לראות בשטח תוואי דרך, המתאים לתיאור זה. בהנחה שמעלה בית-חורון אמור להיות בין בית-חורון עליון ובין בית-חורון תחתון, מוסבת תשומת הלב באופן

2. כאן ולהלן (בקטע על ירושלים) התרגום שלי. מצאתי לנחוץ לתרגם מחדש בעצמי עקב חשיבות הדיוק בפרטים הטופוגרפיים לדיון הנוכחי. בהוצאות המתורגמות שעמדו לפני העדיפו המתרגמים למסור את רוח הדברים בהתאם לשטף הלשון בשפה שאליה תרגמו. בפרט אחד, שהינו מרכזי לדיוננו, אף מדובר כנראה בטעות בתרגום; ראה להלן.

טבעי אל הכביש הישן, שבין בית עור אל-פוקא ובין בית עור אל-תחתא. הקטע התלול ביותר בתחום 2.5 הקילומטרים שבין שני הכפרים נמצא ב-500 המטרים הראשונים, שבתחילת הירידה מבית עור אל-פוקא. ואולם, הכביש בקטע זה, ולפניו השביל שראו כאן נוסעי המאה הקודמת באותו תוואי (בראשו המדרגות החצובות שנדונו לעיל), עובר בחצי גובה ההר על גבי טרסה; אין הוא צר במיוחד ואין בצדו תהומות ופחתים.

ייתכן שבשל קושי זה בחר ש' קראוס בשעתו להעביר את מעלה בית-חורון לעולם התיאוריה, והוא מציג את הברייתא במסכת סנהדרין כ"דוגמה סטיריטיפית לחדד בה את התלמידים" (קרויס, ללא שנה, 157; מובא אצל רול, 1987, 128 הערה 21).

באנציקלופדיה ארץ-ישראל של י' פרס נכלל מעין תירוץ לקושי. בערך "בית-חורון" הוא כותב: "מעלות בית-חורון צרות עד כדי כך, שלדברי התלמוד שני גמלים הנפגשים שם **נופלים שניהם תחת משאותיהם**" (פרס, 1951).³

המטרה בתוספת "תחת משאותיהם" נועדה בוודאי, במודע או שלא במודע, ליישב את הסתירה בין מראה העיניים ובין האמור במקורות. אך לא הוסבר כאן מדוע באמת היה המעלה צר, אם אין בנתוני השטח דבר המכתיב זאת, ובעיקר אין כאן התייחסות לתיאורו של יוספוס עם זאת נוטים בדרך-כלל מחברים אחדים, שביקשו לאתר את מיקום המארב של יהודה המקבי ושל ההתקפה על קסטיוס גלוס, להצביע על נקודות שונות בקטע הדרך שבין המדרון הצפוני של התל הקדום של בית-חורון עליון (גבעת "שיח' אבו שושה"; נ"צ 1608514365) ובין גבעת היישוב בית-חורון של היום (נ"ג 660, נ"צ 16181429), והלאה עד אזור גבעת-זאב (פרומקין ובן-יוסף, 1980; בר-כוכבא, תשמ"א; Gihon, 1981, 57, 59; Abel, 1924, 19-20; Bar-Kochva, 1976, 17).

חוקרים אלה מחזיקים בדרך-כלל בדעה, שהמדרונות התלולים שמדובר בהם כאן, הם המורדות היורדים אל ואדי גירידון שמצפון לגוש בית-חורון [אצל גיחון (Gichon, 1981, 58-59) מובאת גם אפשרות נוספת: לצורך הטעיה הייתה תנועתו של קסטיוס גלוס לאורך מורדות ואדי סלמאן ויובלין, בין גבעת-זאב ובין אל-טירה, ושם הותקפו]. אלה מן החוקרים, שהחזיקו בתרגום (שאינו סביר מבחינה לשונית): "**משני הצדדים** היו צוקים בולטים ומדרונות" וכו' במקום: "מן הצד השני היו צוקים...";⁴ אף התאמצו למצוא בקטע זה נקודה, שתתאים בדוחק למדרון משני הצדדים. ברם, נראה לי שאיתור זה מחטיא את העניין. קטע הדרך, שבו מבקשים חוקרים אלה לאתר את המאורע, נמצא למעשה **מעל** "מעלה בית-חורון", באזור השייך כבר לבמת ההר - מה שאינו הולם ביותר את המיקום והפרטים הרשומים אצל יוספוס ואינו מתאים לידיעה התלמודית על שני גמלים **במעלות** בית-חורון.

ועוד, בסופו של דבר אף במקומות שהוצעו אין בדרך-כלל קרבה מיידית בין הדרך ובין מדרון תלול במיוחד. בצלאל בר-כוכבא מתרץ: "מדרון זה (הירידה הצפונית מגבעת "אבו שושה" אל ואדי גירידון; י"א), שהוא התלול שבמדרונות השונים המלווים את המעלה משני עבריו, היה בעבר "מאונך" כמעט, ואולם בימינו מיתנו הטרסות של הכפריים הערביים את חריפותו של המצוק". מסופקני אם יש ראייה של ממש לספקולציה זו.

3. בדומה לכך גם קליין (תרצ"ט): "בתלמוד נאמר שמעלות בית-חורון כל כך צרות הן שאין לנטות בהן ימין ושמאל", וכך רול (1987, 122): "עם זאת, היו מקומות שבהם הדרך המדרגת הייתה צרה למדי והסדר חייב שמירה קפדנית על "חוקי תנועה" מתאימים; מעיד על כך התלמוד הבבלי".

4. העיר על כך בצדק גיחון (Gichon, 1981, 58): הצירוף $\acute{\epsilon}\pi\iota\ \theta\acute{\alpha}\tau\epsilon\rho\alpha$ רגיל אצל הסופרים היווניים כביטוי כפול-; $\acute{\epsilon}\pi\iota\ \mu\grave{\epsilon}\nu\ \theta\acute{\alpha}\tau\epsilon\rho\alpha\ \dots\ \acute{\epsilon}\pi\iota\ \theta\acute{\alpha}\tau\epsilon\rho\alpha\ \delta\grave{\epsilon}\dots$ - שפירושו: "מצד אחד... ומצד שני...". אצלנו הוא מופיע ללא הכפלה וכך הוא מוכר בכתבי תוקידידס, שהיו מופת לשוני ליוסף בן-מתתיהו, ופירושו: "מן הצד השני" (עיין: Liddell & Scott, 1940, 702b).

התגלית

במהלך סיורים באתרה של בית-חורון העליון, שנערכו בשנות השבעים ובראשית שנות השמונים, הבחנתי בשרידי דרך קדומה על גב השלוחה, היורדת מפסגת הגבעה המערבית של בית עור אל-פוקא (גבעת "שיחי אבו שושה") מערבה. תוואי הדרך עובר כיום בין הכביש הישן מצפון ובין הכביש החדש מדרום, והוא מקביל לכביש הישן, העובר כ-150 מ' מצפון לו. רוב השרידים נפגעו במהלך שנות השמונים על-ידי ערביי הכפר, אך למרבה המזל השתמרו בידי צילומים של המקום לפני הפגיעה והם מוצגים כאן לראשונה [בינתיים פורסם (בשמי) דבר קיומה של דרך זו אצל: ארליך, תשמ"ה; תשמ"ו; מרקוס, 1991. זאב חי ארליך מפנה גם לשרידים נוספים, דומים באופיים, המצויים בקטע מערבי יותר, סמוך לבית עור אל-תחתא].

חשיבות מיוחדת יש לאופי השרידים; אלה הם ממצאים, המתאימים לדרך ממלכתית, המטופלת על-ידי שלטון מרכזי, ולא למשעול כפרי מקומי. מדובר בקטע אחד בראש המעלה (סמוך למערת בית-הבד המיוחדת שהשתמרה כאן; ראה אליצור, תשמ"ו) הנמשך לאורך כמה עשרות מטרים, שהשתמר בו ריצוף אבנים שלם כמעט (איור 2). לאחר מכן, בתחילת המורד, מצויות שתי נקודות (אחת מהן לא נפגעה עד לזמן כתיבת שורות אלה) של בנייה באבנים, הממלאת פחת בסלע הטבעי והיוצרת מעין כבש, הראוי לשפיכת עפר כבוש על גביו (איור 3). בהמשך הירידה ניתן להבחין בטרסה, שעליה עברה הדרך, ופה ושם באבנים גדולות, שליוו אותה מצדה הצפוני, המתון. רוחב הדרך כארבעה מטרים והיא עוברת בראשו של המדרון התלול למדי של ואדי א-דבוב (על-פי מפות 1:50,000 ישראל), שעל גדתו הצפונית עובר כיום הכביש החדש.

איור 2: שרידי מעלה בית-חורון הקדום מדרום לכביש הישן, ממערב לבית עור אל-פוקא

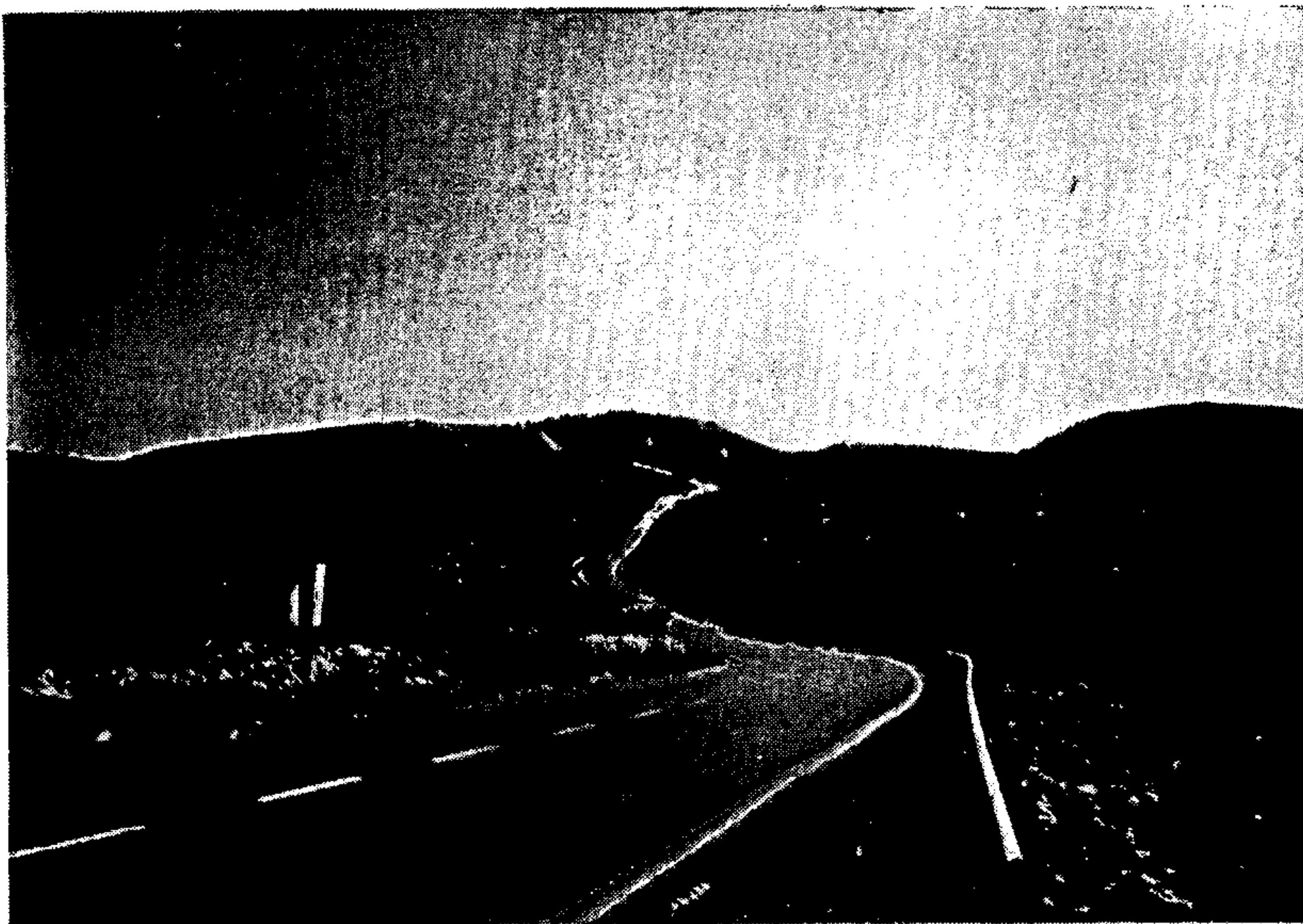
איור 3: שרידי מעלה בית-חורון הקדום ממערב לבית עור אל-פוקא

הדרך והטופוגרפיה המקומית

העומד בחצי העלייה מבית עור אל-תחתא ומתבונן מלמטה, אל מסלולו של הכביש הישן, העולה אל בית עור אל-פוקא (איור 4), מתרשם מייד מהעובדה, שהכביש כאילו סוטה שמאלה (צפונה) מן התוואי הראוי לו. מרכזיותה של השלוחה, היורדת מן הגבעה המערבית של בית עור אל-פוקא, בולטת כאן לעין, וכרגיל בדרכים עתיקות מתבקש, שהנתיב הראשוני של הדרך יעבור לאורך גב השלוחה. אולם הכביש (הישן) של היום מפתיע אותנו. אחרי מהלך של כ-600 מ', שבהם הוא צמוד לפרשת המים המקומית שבין נחל גירידון ובין ואדי א-דבוב (מן האוכף שבנ"צ 1595014375 עד נ"צ 1600514360), הוא פונה אל המדרון הצפוני של הגבעה ומשתלב בו. גם אם מהלכו זה של הכביש מבוסס על נתיב קדום, סביר שהיה זה נתיב משני, אלטרנטיבי, שנסלל תוך פילוס של המדרגות החקלאיות במטרה למתן את העלייה ולהעבירה לנתיב, שאין בו בעיה אסטרטגית. סביר אפוא להניח, שהמעלה המפורסם אכן עלה לאורך גב השלוחה, והשרידים שלאורך קו זה – שרידיו הם. נתיב זה עשוי להתאים יפה לתיאורו של יוסף בן-מתתיהו ב"מלחמת היהודים" ולברייתא במסכת סנהדרין לפי פשוטם.

איור 4: סטיית הכביש הישן (במרכז התמונה, בקטע המרוחק) מגב השלוחה – מקום המעלה הקדום

ספרות

- אליצור י', תשמ"ו;
 "בית הבד שהוא בנוי בסלע", **נקרות צורים**, 13, עמ' 179–190.
 ארליך ז"ח, תשמ"ה;
גבורת בית חשמונאי, תל-אביב, עמ' 29–31.
 ארליך ז"ח, תשמ"ו;
גבורת בית חשמונאי, תל-אביב, עמ' 29–31, 79–80.
 בר-כוכבא ב', תשמ"א;
מלחמות החשמונאים, ימי יהודה המקבי, ירושלים, עמ' 170–171.
 גרן ו', תשמ"ב;
תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, יהודה, א, תרגם והוסיף מבוא והערות: ח' בן-עמרם, ירושלים.
 יצחקי א', תשל"ה;
 "הצעה לטיול בעקבות יהודה המקבי", **טבע וארץ**, יז, עמ' 37.
 מגן י' ופינקלשטיין י', תשנ"ג;
סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים, עמ' 43–46, 142.
 מילשטיין א' ועמית א', 1993;
 "מעלות בנימין לירושלים – ניתוח צבאי וקרקעי", בתוך: ז"ח ארליך וי' אשל (עורכים), **מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השני תשנ"ב**, 1992, קדומים-אריאל, עמ' 65–94.

- מרקוס מ', 1991;
הרי בית-אל (חבל בנימין), סקר נוף ומסלולי טיול, עמ' 83-84.
 פרומקין ע' ובן-יוסף ס', 1980;
 "בית-חורון ואתריה", בתוך: ס' בן-יוסף (עורך), **מדריך ישראל**, ט, יהודה, עמ' 64-67.
 פרס י', 1951;
ארץ-ישראל אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, א, ירושלים, עמ' 84-85.
 קליין ש', תרצ"ט;
ארץ יהודה, תל-אביב, עמ' 62.
 קרויס ש', ללא שנה;
קדמוניות התלמוד, כרך ראשון, חלק ראשון, ברלין-וינה, עמ' 157.
 רול י', 1987;
 "דרכי התחבורה מיפו לירושלים בתקופה הרומית-ביזאנטית", בתוך: א' שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי**, ב, עמ' 120-128.
 רול י', תשמ"ח;
 המאמר הנ"ל (בהבדלים אחדים), בתוך: י' טפר וי' שחר (עורכים), **מעלות קדומים לירושלים, מחקרים**, יגור-גבת תשמ"ח, עמ' 36-82.

Abel F.M., 1924;

"Topographie des Campagnes Maccabéennes, RB, 33, p. 504.

Bar-Kochva B., 1976;

"Seron and Cestius Gallus at Beith Horon", PEQ, 108, pp. 13-27.

Clarke E.D., 1810;

Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa, I, London, p. 628.

Clermont-Garneau Ch., 1896;

Archaeological Researches in Palestine During the Years 1873-1874., London, p. 377.

Conder C.R., n.d.;

"Valley of Ajalon", In: C.W. Wilson (ed.), *Picturesque Palestine, Sinai and Egypt*, London.

Gichon M., 1981;

"Cestius Gallus's Campaign in Judaea", PEQ, 113, pp. 39-62.

Guérin M.V., 1868;

Description Géographique, Historique et Archéologique de la Palestine, Judée, I, Paris.

Liddell H.G. & Scott R., 1940;

A Greek-English Lexicon (19), Oxford.

Oelgarte T., 1918;

"Die Bethhoron Strasse", PJB, 14, pp. 73-89.

Robinson E. & Smith E., 1841;

Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea, III, London.

SWP III, 1883;

The Survey of Western Palestine, by: C.R. Conder & H.H. Kitchener, III, Judaea, London.